

BIJLAGE BIJ PAGINA 8 VAN DE READER OVER HET VERSCHIL EN DE OVEREENKOMST TUSSEN DE TRACTATUS POLITICUS EN DE TRACTATUS THEOLOGICO-POLITICUS VAN SPINOZA

I.

In de 16de eeuw, de eeuw van de reformatie werd godsdienst, religie ondanks zichzelf op een nieuwe manier een politieke machtsfactor van betekenis. Dat hing samen met de wijze, waarop met de reformatie nieuwe staten ontstonden, die - hoewel zij geen theocratieën waren - bij de bepaling van hun identiteit zwaar leunden op de godsdienst, op de religie. Het is begrijpelijk dat in de 17de eeuw opnieuw de vraag naar voren kwam hoe de relatie tussen godsdienst, religie en politieke macht moest worden ingevuld. Door de hele 17de eeuw zijn in de polarisatie met betrekking tot het antwoord op die vraag twee partijen aan te wijzen: aan de éne kant de partij, die vond dat godsdienst, religie volstrekt ondergeschikt moest zijn aan de politieke macht (links, de remonstranten, de regenten), aan de andere kant de partij, die vond dat aan godsdienst, religie een zelfstandige positie toe moest komen (rechts, de orthodoxie, de oranje-gezinden). Hoe heftig soms de strijd tussen beide polen was, blijkt uit de terechtstelling van Oldebarnevelt (1619) en de moord op de gebroeders de Witt (1672).

Zoals zo vaak is er de neiging om bij een polarisatie de nuances over het hoofd te zien. Op het eerste gezicht lijken gestalten als Hugo de Groot en Spinoza beiden in het 'linkerkamp' te moeten worden ingedeeld. Beiden pleiten uitdrukkelijk voor een godsdienst, een religie, die ondergeschikt is aan de politieke macht. Toch zijn er duidelijke verschillen. Om dit duidelijk te maken is het zinvol een werk te noemen, dat zich in de bibliotheek van Spinoza bevond: *Hugo Grotius, De imperio summarum potestatum circa sacra* (geconcipieerd 1617, uitgegeven 1647). In dit werk wordt vanzelfsprekend van 'God' als de hoogste instantie uitgegaan. Veelzeggend is de opening van het boek:

Summam potestatem (1) intellego personam aut coetum (2) cui imperium (3) sit in populo solius Dei imperio subditum (4).

(1) Vocem ergo 'summae potestatis' non pro iure sumimus, ut sumi interdum solet, sed pro ius habente,

quomodo et Latinis mos est loqui et Graecis. Neque alio sensu apostolus Paulus dixit ἐξουσίας ὑπερεχούσας, quos ἄρχοντας infra vocat et *Dei ministros* (Rom 13, 1 - 3), ut manifestissimum sit personas, non officium designari.

Illud ipsum ὑπερέχειν regi Petrus attribuit ad no- tandum discrimen ab inferioribus potestatibus (1 Petr 2:13).

Vulgus 'summum magistratum' vocat hunc de quo agimus, contra Latinae vocis usum.

Nam Romanis 'magistratus' minorum potestatum nomen est.

I understand the 'supreme power' to mean a person or a body having authority over the people, and subject only to the authority of God Himself.

This means that in using the expression 'supreme power', we do not refer to the exercise of authority, as it is sometimes used, but to the person exercising authority,

which is the usual meaning in Latin and Greek. This is the sense in which the apostle Paul used the term the governing authorities, whom further on he calls rulers and servants of God, so that it is evident that persons, not an office, are being referred to.

Peter attributes this same word governing to the king, in order to distinguish him clearly from minor authorities.

The common man calls this person of whom we are speaking 'supreme magistrate', against normal Latin usage.

For 'magistrate' is a word which the Romans use only for inferior authorities.

(2) 'Personam' dixi 'aut coetum', ut ostenderem non reges tantum proprie dictos, quos 'absolutos' plerique appellant, hoc nomine venire, sed et in aristocratica republica optimates, sive illi senatus sive ordines seu quocumque alio vocabulo nominantur. Debet quidem id quod summo imperio imperet esse unum, sed non necessario unum natura:

sufficit enim si unum sit instituto.

(3) 'Imperium' latiore significato sumimus, non qua iurisdictioni opponitur, sed qua eam includit,

quo ambitu comprehenditur iubendi, permittendi prohibendique ius.

(4) Solius Dei imperio subdi hoc imperium diximus:

ideo enim 'summa potestas' dicitur quia superiorem inter homines non habet.

Sic Optatus Milevitanus:

super imperatorem non est nisi solus Deus, qui fecit imperatorem (4de eeuw, p. 56).

Et Tertullianus:

colimus imperatorem sic quomodo et nobis licet el ipsi expedit, ut hominem a Deo secundum et quidquid est a Deo consecutum solo Deo minorem.

Hoc et ipse volet:

sic enim omnibus maior est, dum solo vero Deo minor est.

Hoc imperium sub uno Deo Graeci τὸ κῆρος vocant,

τὴν κυρίαν ἀρχὴν Aristoteles,

ἀρχὴν μεγίστην Philo,

τὸ κράτος alii.

Latine quidam 'maiestatem' dixere.

Sed ea vox magis dignitatem ab imperio summo emanantem quam ipsum imperium significat.

Huius ergo summae potestatis ita definitae imperium dicimus non ad profana tantum sed ad sacra quoque extendi.

Quod paucis probabimus.

2. Primum argumentum sit ab universitate materiae circa quam versatur potestas summa. Dicitur a Paulo apostolo *Dei esse ministra, vindex ad iram ei qui malum fecerit.*

I said 'a person or a body' in order to make clear that not only those properly called kings - whom most authors call 'absolute kings' - are understood by this designation,

but also, in an oligarchy, the aristocrats or the senators or the States, or whatever they are called.

For though the body that wields the supreme power must be one, it does not have to be one person;

it is sufficient for it to be one institution.

'Authority' we take in its broader significance, not as opposed to jurisdiction, but including it,

encompassing the right to command, to permit and to forbid.

We have said that this authority is subject only to that of God,

because the reason why it is called 'supreme power', is that, among men, it has none above it. Thus Optatus of Mileve says:

Superior to the Emperor is only God, who has created him Emperor.

And Tertullian:

We honour the Emperor as much as it is possible for us and expedient for him, as a man second only to God, who has received his position from God and is inferior to God alone.

This must be also his own wish:

in this way he is both more than all others and yet less than God.

This authority below God alone is called *lordship* by the Greeks, *the supreme office* by Aristotle, *the most important office* by Philo, *power* by others.

Some authors use the Latin word *maiestas* (majesty),

but that term signifies the dignity arising from the supreme authority rather than the authority itself.

We submit, then, that the authority possessed by the supreme power thus defined extends not only to secular, but also to religious matters.

We will briefly prove this.

The first argument is based on the universal relevance of the supreme power.

The supreme power is said by the Apostle Paul to be *the servant of God to execute his wrath on*

Leerzaam is het te zien hoe Hugo de Groot als een ‘linkse protestantse scholasticus’ alle elementen van zijn eruditie als bij de uitleg van de eerste zin tentoonspreidt. Deze eerste zin luidt als volgt:

Summam potestatem (1) intellego personam aut
coetum (2) cui imperium (3) sit in populo solius
Dei imperio subditum (4).

Ik versta onder de hoogste macht een persoon of
een vergadering, aan wie het gezag is over het
volk, terwijl het alleen aan het gezag van God
ondergeschikt is.

Met een dergelijke scholastische zin zou Spinoza nooit of te nimmer een boek over de verhouding tussen godsdienst en politiek begonnen zijn. Kern van het verschil is de opvatting van Spinoza, dat ‘God’ niet alleen de hoogste instantie, maar ook de laagste instantie is.

Op twee manieren willen wij dit aannemelijk maken:

1. De omlijsting van de definities over ‘God’ in de Ethica: definitie 1 en 2 aan de éne kant en de definitie 7 en 8 aan de andere kant. In de definitie 7 en 8 gaat het over ‘eeuwige vrijheid’ (als het ware ‘de hoogste instantie’ in ontologische zin):

VII

Ea res libera dicitur,
quae ex solâ suae naturae necessitate existit,

& à se sola ad agendum determinatur:

Necessaria autem, vel potius coacta,
quae ab alio determinatur ad existendum,
& operandum certâ, ac determinatâ ratione.

VIII

Per aeternitatem intelligo ipsam existentiam,
quatenus ex solâ rei aeternae definitione
necessariò sequi concipitur.

VII

Die zaak wordt vrij genoemd,
die alleen uit de noodzaak van haar natuur
bestaat,
en alleen door zichzelf tot handelen wordt
bepaald.

Noodzakelijk, echter, of liever gedwongen, wat
door een andere zaak met een zekere (vaste) en
bepaalde reden tot bestaan en handelen wordt
bepaald.

VIII

Onder eeuwigheid versta ik het bestaan zelf,
voor zover het opgevat wordt alleen uit de
definitie van een eeuwige zaak noodzakelijk te
volgen.

Met de ‘eeuwige vrijheid’ wordt door Spinoza als het ware het plafond van het ‘huis van de werkelijkheid’, die met de definitie van God gegeven is, geconstrueerd. Met de definitie 1 en 2 gaat het met de oorzaak van de eindige lichamen en de gedachtes als het ware om het fundament:

I

Per causam sui intelligo id,
cujus essentia involvit existentiam,

sive id,
cujus natura non potest concipi, nisi existens.

II

Ea res dicitur in suo genere finita,
quae aliâ ejusdem naturae terminari potest.

Ex. gr.

Corpus dicitur finitum, quia aliud semper majus
concipimus.
Sic cogitatio aliâ cogitatione terminatur.

At corpus non terminatur cogitatione,
nec cogitatio corpore.

I

Onder oorzaak van zichzelf versta ik datgene,
waarvan het wezen het bestaan inhoudt,
oftewel datgene,
waarvan de natuur niet opgevat kan worden
behalve als bestaand.

II

Die zaak wordt in haar soort eindig genoemd,
die door een ander van dezelfde natuur begrensd
kan worden.

Bijvoorbeeld,

Een lichaam wordt eindig genoemd, omdat wij
altijd een ander groter (lichaam) opvatten.
Zo wordt een gedachte door een andere
gedachte begrensd.

Maar een lichaam wordt niet door een gedachte
begrensd, noch een gedachte door een lichaam.

Terwijl met de definities 7 en 8 en de definities 1 en 2 het plafond en het fundament van het ‘huis van de werkelijkheid’, die Spinoza in God construeert, gevormd worden, worden met de definities 3 - 6 de muren geconstrueerd. Met de definities geeft Spinoza als het ware de contouren, de buitenkant van zijn huis van de werkelijkheid vorm, met de axiomata de binnenkant. Dat bepaalt het verschil tussen de 8 definities en de 7 axiomata. Bij de 7 axiomata is er geen parallel met de definitie van God zelf (def VI). Vanuit de binnenkant van het huis van de werkelijkheid is geen directe relatie met God, zoals zeer vele gelovigen en vele religies ons op de mouw spelden.

Voor de politieke werkelijkheid construeert Spinoza een soort gelijk ‘huis’. Het plafond wordt gevormd door het vrije staatsbestel (het doel van de staat is vrijheid), het fundament wordt gelegd door de exemplarische rol van de bijbels-Hebreeuwse staat naar voren te brengen. De muren worden gevormd door het natuurrecht, waarbij de macht wordt overgedragen naar de regering. Met het politieke deel van de TTP construeert Spinoza als het ware de binnenkant van het politieke huis, met het theologische deel de buitenkant, terwijl in de Voorrede de al te menselijke neiging naar voren gebracht wordt om zich bij voorbaat buiten dit huis te plaatsen. Hoogst merkwaardig, want binnen dit politieke huis wordt de ondertitel van de TTP waar:

Continens Dissertationes aliquot, Quibus ostenditur Libertatem Philosophandi non tantum salva Pietate, & Reipublicae Pace posse concedi: sed eandem nisi cum Pace Reipublicae, ipsaque Pietate tolli non posse.	bevattende een aantal uiteenzettingen, waarin wordt aangetoond, dat de vrijheid van filosoferen niet alleen met behoud van de vroomheid en de vrede in de staat kan worden toegestaan, maar dat zij niet opgeheven kan worden zonder de vrede in de staat en zelfs de vroomheid op te heffen.
---	--

Binnen dit politieke huis is er vrede, vrijheid en vroomheid (= dapperheid om te zeggen, wat er gezegd moet worden om het huis overeind te houden!), buiten dit huis is er oorlog, slavernij en afgodendienst.

Van zeer groot belang is het om tussen het ‘huis van de werkelijkheid’, waartoe Spinoza ons in de Ethica uitnodigt binnen te gaan en het huis van de politica, waarin Spinoza ons vrede, vrijheid en vroomheid belooft, een onderscheid te maken. Geen scheiding, maar wel een onderscheid! In het volgende punt willen wij trachten aan te tonen, dat in het laatste en onvoltooide werk, dat Spinoza ons nagelaten heeft, de Tractatus Politicus dit onderscheid opgeheven wordt. En met het opheffen van dit onderscheid dreigt de politica totalitaire tendensen te krijgen.

II.

Op p. 31 van de inleiding schrijft Klever in Spinoza, Hoofdstukken uit de politieke Verhandeling (1985, 1989), het volgende:

‘De lezer zij er op gewezen, dat de definitie van het recht als macht, en wel als de macht van de menigte, de centrale stelling is van Spinoza’s politieke filosofie. Deze stelling vloeit overigens rechtstreeks voort uit zijn fysica en metafysica, zoals uiteengezet in de Ethica ... Het recht van de sterkste, van het sterkste, wordt door Spinoza verklaard als de natuurwet bij uitstek, als de goddelijke wet. De politieke werkelijkheid is daarop in geen deele een uitzondering. In de ontsluiting en demystificatie van de politiek als brute, passionele, slimme of rationele machtsstrijd tussen individuen en groepen met als resultaat het recht van hem, die *hoe dan ook* de sterkste blijkt, dat is Spinoza’s wetenschappelijke inzicht in de politiek. Omdat zulks lijnrecht ingaat tegen morele of christelijke vooroordelen, wordt hij verguisd of verworpen. Hij is nog steeds geëxcommuniceerd uit de gemeenschap van politieke denkers; zijn denken is nog steeds de onverteerbare woeste anomalie.’ De uitdrukking ‘woeste anomalie’ verwijst naar het werk van Antonio Negri, *L’anomalie selvaggia* (1981). De auteur heeft dit boek in de gevangenis geschreven, nadat hij als ideoloog van de Rode Brigade veroordeeld was. Negri staat met zijn opvatting van het werk van Spinoza in een lange traditie van een materialistische uitleg, die zich meer op de politieke werken concentreert. Als

contrast hiermee is er ook een traditie van idealistische uitleg, die meer uitgaat van het veronderstelde pantheïsme van de Ethica. Volgens ons is het zinvol om hierbij meer nuances aan te brengen.

Bij die nuance gaat het in de Ethica om ethica als fysica en metafysica, die vanuit de geest van God (deel I en II) mensen oproept om temidden van de aandoeningen (deel III) bevrijd te worden van de slavernij aan die aandoeningen (deel IV en V). En in de TTP gaat het om de politica, waarin na de religiekritiek van de Voorrede en de bijbelkritiek van het theologische deel in het politieke deel met de ideologiekritiek het doel van de staat kan worden geformuleerd: de vrijheid. In de Tractatus Politicus tracht Spinoza nu beide elementen te combineren, waarmee het werk enigszins totalitaire trekken krijgt en de vrijheid in de verdrukking komt. Niet voor niets is het werk onvoltooid tot ons gekomen, omdat dit 'totalitaire' toch wezensvreemd is aan de filosofie van Spinoza.

Toch kunnen wij er niet om heen, dat in de TP de totalitaire ideologieën, die in de moderne tijd en met name in de 20ste eeuw verwoestend hebben huisgehouden onvoltooid aangekondigd worden. Het is ons niet te doen om morele oordelen te vellen over het werk van Spinoza. Wel om aan te geven hoe actueel aan het begin van het derde millennium de problematiek is, die in de TTP besproken wordt: het antwoord op de vraag hoe het mogelijk is dat theologie en politiek, die volgens velen vanuit totalitaire tendensen alleen maar oorlog en ellende teweeg brengen vrede, vrijheid en vroomheid (= dapperheid) kan schenken.

Hoe in de Tractatus Politicus de vrijheid enigszins in de verdrukking komt, de macht van de sterkste (Klever) lijkt te gaan gelden, hoe de politica enigszins totalitaire trekken gaat vertonen willen wij hieronder trachten aan te tonen.

Samenvatting van de eerste vijf hoofdstukken van de Tractatus Politicus

De exacte wetenschap van het 'recht van de natuur' met betrekking tot de staat (eerste twee hoofdstukken, hierbij dreigt de natuur verabsoluteerd te worden, zoals de Ethica en de TTP aan het begin van hoofdstuk 2 met het begrip 'natura' worden samengevat)

brengt met zich mee,

dat elke onderdaan eraan gehouden is de besluiten van de staat uit te voeren en de zaken van de staat ter harte te nemen (tweede twee hoofdstukken, hierbij dreigt dictatuur -hoofdstuk 3 van rechts, hoofdstuk 4, van links),

waarbij het optimale doel zou waarborgen, dat de 'beste staat' tot stand komt (hoofdstuk 5 - hierbij dreigt het spook van de oude scholastiek).

Ontvouwing van de samenvatting

Kernprobleem van de Tractatus Politicus is de wijze waarop Spinoza na het inleidende eerste hoofdstuk, waarin de kloof tussen de theorie en de praktijk van de politica als in de Ethica met de wiskunde overbrugd wordt, in het tweede hoofdstuk onder de titel 'ius naturae' een samenvatting van de Ethica en de Tractatus Theologica-Politicus tracht te geven. Spinoza beoogt hiermee aan te tonen, dat zijn wetenschappelijke aanpak van het eerste hoofdstuk, waarbij als het ware de tegenstelling tussen de theorie en de praktijk van de politica door de wiskundige benadering 'verzoend' worden, niet alleen voor een paar mensen geldt, maar de 'gehele natuur' omvat. De openheid, die zowel in de Ethica heerst met betrekking tot het menselijk leven (uitlopend op deel V 'de libertate humana') als in de TTP met betrekking tot het politieke leven (het doel van de staat is vrijheid), loopt daarmee in de TP ernstig gevaar.

Dit betekent niet, dat de TP geen helder betoog kent. De betoogtrant van de TP is echter niet de streng bewijzende vorm van de Ethica met definities, axiomata, stellingen etc., ook niet de beschrijvende vorm van de TTP, maar een tussenvorm, overeenkomstig de opzet van een samenvatting de Ethica en de TTP. Daarbij wordt in elke paragraaf als het ware een stap genomen, die bij elke onderdeel eindigt met een definitie of een conclusie.

Hoofdstuk 2 is als volgt opgebouwd:

Par. 1 Aankondiging van samenvatting van de Ethica en de TTP.

Par 2 - 4 Vanuit de 'idealis essentia van de 'res naturales' uitlopend op de definitie van het begrip 'ius naturae' in par. 4:

Per jus itaque naturae intelligo ipsas naturae
leges seu regulas, secundum quas omnia
fiunt,
hoc est, ipsam naturae potentiam

Onder het natuurrecht versta ik niets anders dan
de wetten of de regels van de natuur,
volgens welke alles geschiedt,
dat wil zeggen: niets anders dan het vermogen
van de natuur.

Par . 5 - 8 Vanwege de cupiditates (begeerte's) van de mensen, die niet beantwoorden aan de 'idealis
essentia' van de 'res naturales' volgt vanuit deze definitie van het ius naturae de conclusie in par. 8:

§ 8. Concludimus itaque,
(par. 7) in potestate uniuscujusque hominis non
esse
ratione semper uti et in summo humanae
libertatis fastigio esse;
et (par. 6) tamen unumquemque semper
quantum in se est conari suum esse conservare,
et (quia unusquisque tantum juris habet
quantum potentia valet) quicquid unusquisque,
sive sapiens sive ignarus, conatur et agit, id
summo naturae jure conari et agere.

Wij concluderen derhalve,
(1 vanuit de rede / vrijheid) dat het niet in de
macht van ieder mens is
om altijd de rede te gebruiken en op de top van
de menselijke vrijheid te zijn;
en (2 vanuit de dreigende ondergang van het
'zijn') dat toch eenieder altijd, voorzover hij in
zichzelf is, zijn 'zijn' tracht te behouden en
(omdat eenieder zoveel recht heeft als het
vermogen waard is) al wat eenieder, hetzij wijs,
hetzij dwaas, tracht en doet, hij dat met het
hoogste recht van de natuur tracht en doet.

Ex quibus sequitur jus et institutum naturae, sub
quo omnes nascuntur homines et maxima ex
parte vivunt, nihil nisi quod nemo cupit et quod
nemo potest prohibere,
non contentiones, | Vb22 non odia, non iram,
non dolos, nec absolute aliquid, quod appetitus
suadet, aversari.

('zijn' naar 'rede') Hieruit volgt, dat het recht
en de instelling van de natuur, waaronder alle
mensen geboren worden en voor het grootste
deel leven, niets verhindert behalve wat
niemand begeert en wat niemand vermag,
dat het zich niet keert tegen twisten, haat,
toorn, listen, noch absoluut iets, wat het
verlangen aanraadt.

Nec mirum;
nam natura non legibus humanae rationis, quae
non nisi hominum verum utile et
conservationem intendunt, continentur,
sed infinitis aliis, quae totius naturae, cujus
homo particula est, aeternum ordinem
respiciunt,
ex cujus sola necessitate omnia individua certo
modo determinantur ad existendum et
operandum.

('rede' naar 'zijn')
Het is ook niet verwonderlijk,
want de natuur bevat niet alleen de wetten van
de menselijke rede, die alleen op het waarlijk
nuttige en op het behoud van mensen gericht
zijn, maar ook oneindig andere zaken, die
betrekking hebben op de eeuwige orde van de
hele natuur, waarvan de mens een deeltje is;
alleen uit de noodzaak (van deze natuur)
worden alle individuen op een vaste wijze
bepaald om te bestaan en te werken.

Quicquid ergo nobis in natura ridiculum,
absurdum, aut malum videtur,
id inde est,
quod res tantum ex parte novimus,

Alles wat ons derhalve in de natuur belachelijk,
absurd of slecht lijkt,
dat is,

totiusque naturae ordinem et cohaerentiam
maxima ex parte ignoramus,
et quod omnia ex praescripto nostrae rationis ut
dirigerentur volumus:

(1) omdat wij de dingen slechts gedeeltelijk
kennen,
en de orde en de samenhang van de hele natuur
voor het grootste deel niet kennen,
(2) en omdat wij willen, dat allen zich naar het
voorschrift van onze rede zou richten:

cum tamen id, quod ratio malum esse dictat, non malum sit respectu ordinis et legum universae naturae, sed tantum solius nostrae naturae legum respectu. [280]

terwijl toch, datgene wat de rede dicteert dat kwaad is, niet kwaad is met betrekking tot de orde en de wetten van de *hele* natuur, maar alleen met betrekking tot de wetten van *onze* natuur.

Par 9 - 17

Nadat in het derde en middelste deel gezegd is, dat alles in de natuur een reden heeft, die wij met onze beperkte reden niet kunnen overzien, wordt dit in het volgende deel uitgewerkt met betrekking tot de staat. Het 'totalitaire' van deze opvatting heeft, hoe goed bedoeld ook, tot gevolg, dat de staat, zoals Spinoza die hier formuleert een gevaarlijke macht heeft, die op een dergelijke uitgesproken manier in de TTP niet voorkomt.

§ 15. Cum autem (per art. 9 hujus cap.) in statu naturali tamdiu unusquisque sui juris sit, quamdiu sibi cavere potest, ne ab alio opprimatur,

et unus solus frustra ab omnibus sibi cavere conetur, hinc sequitur,

(1) quamdiu jus humanum naturale uniuscujusque potentia determinatur et uniuscujusque est, tamdiu nullum esse, (2) sed magis opinione quam re constare,

quandoquidem nulla ejus obtinendi est securitas.

Et certum est, unumquemque tanto minus posse et consequenter tanto minus juris habere, quanto majorem timendi causam habet.

His accedit, quod homines vix absque mutuo auxilio vitam sustentare et mentem colere possint;

atque adeo concludimus, jus naturae, quod humani generis proprium est, vix posse concipi, nisi ubi homines jura habent communia,

qui simul terras, quas habitare et colere possunt, sibi vindicare,

seseque munire, vimque omnem repellere,

et ex communi omnium sententia vivere possunt.

Nam (per art. 13 hujus cap.) quo plures in unum sic conveniunt, eo omnes simul plus juris habent;

et si Scholastici hac de causa, quod scilicet homines in statu naturali vix sui juris esse possunt, velint hominem animal sociale dicere, nihil habeo, quod ipsis contradicam.

Aangezien echter (volgens par 9 van dit hoofdstuk) in de natuurlijke staat een ieder zolang rechtens van zichzelf is, zolang hij zichzelf kan verweren, zodat hij niet door een ander onderdrukt wordt, en aangezien één alleen tevergeefs zal trachten zichzelf te verweren, volgt daaruit, dat zolang het natuurlijk menselijk recht door het vermogen van eenieder bepaald wordt en van eenieder is, het zolang nietig is, en dat het meer in de fantasie dan in werkelijkheid vaststaat, omdat er geen enkele zekerheid is om het te verwerven.

En het is zeker, dat eenieder zoveel minder vermag en dientengevolge zoveel minder recht heeft, naarmate hij meer reden tot vrees heeft. Hierbij komt, dat mensen zich zonder wederzijdse hulp nauwelijks in leven kunnen houden en hun geest kunnen ontwikkelen; en daarom concluderen wij, dat het natuurrecht, dat het menselijk geslacht eigen is, nauwelijks opgevat kan worden, behalve waar mensen gemeenschappelijke rechten hebben, waar zij gezamenlijk het land, dat zij kunnen bewonen bebouwen, voor zich opeisen, en waar zij zich kunnen beschermen en alle geweld weerstaan, en op grond van een voor allen gemeenschappelijke opvatting kunnen leven. Want (volgens par 13 van dit hoofdstuk) hoe meer mensen aldus bijéén samenkomen, des te meer recht hebben zij gezamenlijk; en als de Scholastici om wille van het feit, dat mensen in de natuurlijke staat nauwelijks rechtens van zichzelf zijn, de mens een sociaal dier willen noemen, heb ik niets om juist hen tegen te spreken.

§ 16. Ubi homines jura communia habent omnesque una veluti mente ducuntur, certum est (per art. 13 hujus cap.) eorum unumquemque tanto minus habere juris, quanto reliqui simul ipso potentiores sunt,

hoc est, illum revera jus nullum in naturam |
vb28 ha|bere [282] praeter id, quod ipsi commune concedit jus.

Caeterum* quicquid ex communi consensu ipsi imperatur teneri exequi, vel (per art. 4 hujus cap.) jure ad id cogi.

§ 17. Hoc jus, quod multitudinis potentia definitur, imperium appellari solet.

Atque hoc is absolute tenet, qui curam reipublicae ex communi consensu habet,

nempe jura statuendi, interpretandi et abolendi, urbes muniendi, de bello et pace decernendi, etc.

Quod si haec cura ad concilium pertineat, quod ex communi multitudine componitur, tum imperium democratia appellatur;

si autem ex quibusdam tantum selectis, aristocratia;
et si denique reipublicae cura et consequenter imperium penes unum sit, tum monarchia appellatur.

Par 18 - 24

Het toch enigszins totalitaire karakter van de bovenstaande staat wordt in het slotdeel onder meer uitgewerkt, doordat Spinoza zegt, dat niet de enkele mens, maar allen de staat kan zondigen.

Waar mensen gemeenschappelijke rechten hebben en allen als het ware door één geest geleid worden, is het zeker (volgens par 13 van dit hoofdstuk), dat eenieder van hen zoveel minder recht heeft, als de overigen tezamen vermogender zijn dan hij, dat wil zeggen, dat hij waarlijk geen enkel recht over de natuur heeft, behalve datgene wat het gemeenschappelijk recht juist hem toestaat. Voor het overige is hij gehouden om alles uit te voeren wat in gemeenschappelijke consensus bevolen wordt, of wordt hij daartoe (volgens par. 4 van dit hoofdstuk) rechtens daartoe gedwongen.

Dit recht, wat door het vermogen van de menigte wordt bepaald, wordt gewoonlijk gezagsuitoefening genoemd.

En diegene beschikt hierover in absolute zin, die met gemeenschappelijke consensus de zorg voor de staat heeft, namelijk de wetgeving, het interpreteren en het afschaffen van wetten, de verdediging van steden, de beslissing over oorlog en vrede etc.

Indien deze zorg toekomt aan een raad, die uit de gemeenschappelijke menigte wordt samengesteld, dan wordt de gezagsuitoefening democratie genoemd, indien echter slechts uit enkele uitverkorenen, (wordt het) een aristocratie (genoemd); en indien tenslotte de zorg voor de staat en diensgevolge de gezagsuitoefening bij een enkeling is, dan wordt het een monarchie genoemd.

HET MIDDEN VAN HOOFDSTUK 3, VAN 'T RECHT DER OPPERMACHTEN, DE JURE SUMMARUM POTESTATUM

Het midden van hoofdstuk 3 wordt gevormde door de volgende tekst:

§ 10. Nam objici nobis potest,
an status civilis,
et subditorum obedientia qualem in statu civili requiri
ostendimus,

non tollat religionem, qua Deum colere tenemur.

Sed si rem ipsam perpendamus, nihil reperiemus,
quod possit scrupulum injicere.

Mens enim, quatenus ratione utitur, non summarum
potestatum, sed sui juris est (per art. 11 cap.
praeced.).

Atque adeo vera Dei cognitio et amor nullius imperio
subjici potest,

ut nec erga proximum charitas (per art. 8 hujus cap.);

et si praeterea consideremus summum charitatis
exercitium esse illud, quod ad pacem tuendam
et concordiam conciliandam fit,

*non dubitabimus, illum revera suo officio functum
esse,*

*qui unicuique tantum auxilii fert, quantum
jura civitatis, hoc est concordia et
tranquillitas, concedunt.*

Ad externos cultus quod attinet, certum est, illos ad
veram Dei cognitionem et amorem, qui ex ea
necessario sequitur, nihil prorsus juvare nec
nocere posse;

atque adeo non tanti faciendi sunt,
ut propter ipsos pax et tranquillitas publica pertur|bari
289] me|reatur.

Vb46 Caeterum certum est me jure naturae, hoc est
(per art. 3 praec. cap.) ex divino decreto, non
esse religionis vindicem.

Nam nulla mihi est, ut olim Christi discipulis,
potestas ejiciendi* spiritus immundos et
faciendi miracula,

quae sane potestas adeo necessaria est ad
propagandam religionem in locis ubi
interdicta est,

ut sine ipsa non tantum oleum et opera, ut ajunt,
perdatur,

sed plurimae insuper creentur molestiae,

cujus rei funestissima exempla omnia viderunt
saecula.

Want men zou ons kunnen tegenwerpen,
of de burgerlijke staat ,
- en de gehoorzaamheid van de onderdanen, zoals wij
aantoonden, dat zij in de burgerlijke staat
vereist wordt, -

de religie, waardoor wij gehouden zijn God te
vereren, niet opheft.

Maar als wij deze zaak nauwkeurig onderzoeken,
zullen wij niets vinden, dat een bezwaar op
kan werpen.

A. Immers de geest, voorzover zij de rede gebruikt, is
niet rechtens van de hoogste overheid, maar
van zichzelf (volgens par. 11, voorgaande
hoofdstuk).

B. En daarom kan de ware kennis en liefde van God
aan geen enkele gezagsuitoefening
onderworpen worden,
evenmin de liefde jegens de naaste (volgens par. 8
van dit hoofdstuk)

C. en indien wij bovendien overwegen, dat de beste
beoefening van liefde datgene is, wat (men
doet) om de vrede te bewaren en de eendracht
te bevorderen,

*zullen wij er niet aan twifelen, dat diegene waarlijk
zijn plicht heeft gedaan,
die aan een ieder zoveel hulp verleent, als de wetten
van de staat, dat wil zeggen eendracht en rust,
toelaten.*

A. Wat de uiterlijke eredienst betreft, is het zeker, dat
zij voor de ware kennis en liefde van God, die
er noodzakelijk uit volgt, totaal niets kan
helpen noch schaden;

en dat er daarom niet zoveel gedaan moet worden,
opdat het vanwege (de eredienst) verdient de
publieke vrede en rust te verstoren.

B. Voor het overige is het zeker, dat ik rechtens de
natuur, dat wil zeggen volgens goddelijk
besluit (vanwege par. 3 van het voorgaande
hoofdstuk) niet de beschermer van de religie
ben.

Want ik heb geen enkele macht, zoals vroeger de
discipelen van Christus, om onreine geesten
uit te werpen en wonderen te doen,
welke macht toch noodzakelijk is om de religie te
verspreiden naar plaatsen, waar het verboden
is,

zodat zonder deze niet alleen alle moeite tevergeefs
is

(olie en werken verloren gaan, zoals ze
zeggen),

maar bovendien de grootste moeilijkheden geschapen
worden,

waarvan alle eeuwen de meest noodlottige
voorbeelden gezien hebben.

Unusquisque igitur, ubicunque sit, Deum potest vera religione colere, sibi que prospicere, quod viri privati officium est.

Caeterum cura religionis propagandae Deo vel summis potestatibus, quibus solis incumbit reipublicae habere curam, committenda est.

Sed ad propositum revertor.

De tekst opent met de nadruk op de gehoorzaamheid van de onderdanen aan de burgerlijke staat, hetgeen in de voorgaande tekst ter sprake is gekomen. De interne eenheid van de burgerlijke staat is volgens Spinoza in het geding. Na het bovenstaande midden komen de externe relaties van een burgerlijke staat aan de orde, zoals oorlog en vrede met andere staten. Dezelfde zaak van de verhouding intern / extern kunnen we ook in het bovenstaande midden opmerken. Immers nadat Spinoza de vraag oproept heeft of de gehoorzaamheid van de onderdanen aan de burgerlijke staat de religie niet opheft, dat wil zeggen of de gehoorzaamheid van de onderdanen aan de staat niet direct samenvalt met de gehoorzaamheid aan God, wordt het antwoord eerst gegeven in de geest van de kennis en liefde van God, die vanuit de rede niet onderworpen is aan enige gezagsuitoefening; en vervolgens met het oog op de uiterlijke cultus, die aan een heerlijke relativisering onderworpen worden. Met beide invalshoeken kunnen wij van harte instemmen. Echter niet met de conclusie, die Spinoza met het oog op de staat eraan verbindt:

1. Spinoza constateert, dat de beste uitoefening van de liefde datgene is, wat men doet om de vrede te bewaren en de eendracht te bevorderen en brengt dat in relatie met de gang van zaken in de staat. Hij noemt daarbij de wetten van de staat, die eendracht en rust toelaten, waarbij opvalt dat nu niet de woorden 'vrede en eendracht', maar 'eendracht en rust' klinken. Wij nemen aan, dat Spinoza met dit chiasme 'vrede - eendracht / eendracht - rust' ons subtiel waarschuwt om niet al te snel van een directe relatie uit te gaan. Maar hoe gevaarlijk deze subtiliteit kan worden, maakt de richting van het betoog over de 'externe cultus' duidelijk.

2. In eerste instantie stelt Spinoza terecht, dat men aan de uiterlijke eredienst niet zoveel waarde moet hechten. Daarna brengt hij de persoonlijke onmacht naar voren om de religie te verspreiden (zie ook TTP, Hoofdstuk 19, par. 13). De vergelijking met de discipelen van Christus maakt duidelijk, dat Spinoza zich rekenschap wil geven van het verschil in de uiterlijke omstandigheden. In de 17de eeuw is het 'corpus christianum' nog volop aanwezig, in de 1ste eeuw moest dat nog gevestigd worden. Spinoza kon niet voorzien hoe de historische ontwikkelingen in de eeuwen na hem het voor hem onvoorstelbare mogelijk hebben gemaakt: de teloorgang van het 'corpus christianum'. Naast de opkomst van de natuurwetenschappen in de 18de en 19de eeuw hebben ook schokkende politieke gebeurtenissen in de 20ste eeuw daartoe bijgedragen: twee dood en verderf zaaiende wereldoorlogen, die hun oorsprong in het door en door 'christelijke' Europa hebben gekend. Als wij deze gebeurtenissen tot ons door laten dringen, waarbij een staat monsterachtige trekken kan krijgen, is het opvallend dat Spinoza kan schrijven:

Maar de zorg om de religie te verspreiden moet aan God of de hoogste macht, die zich alleen erop toeleggen om zorg te hebben voor de publieke zaak, overgelaten worden.

Deze tekst vraagt om religiekritiek, die het uitgangspunt van de TTP vormt! Immers zaken als 'religie verspreiden', religie als waarborg 'van vrede en eendracht, eendracht en rust' vragen om een kritische toelichting en uitleg, zodat zij niet door schurken misbruikt kunnen worden. Het grote belang van de opening van de religiekritiek in de TTP wordt hiermee duidelijk.

Evenals de religiekritiek in het midden van hoofdstuk 3 gemist wordt, zo wordt in de omlijsting van dit midden de ideologiekritiek gemist. Bij die omlijsting gaat het in de par. 2 - 9 over de innerlijke structuur van het 'jus summarum potestatum', van de hoogste overheid; in de par. 11 - 17 over de relaties tussen de staten onderling. In de twintigste eeuw is pijnlijk duidelijk geworden hoe een staat zelf tot 'ideologie' kan worden.

C. Derhalve kan iedereen, waar hij ook maar is, God met de ware religie vereren, en voor zichzelf zorgen,

hetgeen de plicht is voor de privé persoon.

Maar de zorg om de religie te verspreiden moet aan God of de hoogste macht, die zich alleen erop toeleggen om zorg te hebben voor de publieke zaak, overgelaten worden.

Maar laat ons tot het onderwerp terugkeren.

Sed quaeri solet, an summa potestas legibus
adstricta sit et consequenter an peccare possit.

Verum quoniam legis et peccati nomina non
tantum civitatis jura, sed etiam omnium rerum
naturalium et apprime rationis communes
regulas respicere solent, non possumus absolute
dicere, civitatem nullis adstrictam esse |
vb56 legibus, seu peccare non posse.

Nam si civitas nullis legibus seu regulis, sine
quibus civitas non esset civitas, adstricta esset,
tum civitas non ut res naturalis sed ut chimaera
esset contemplanda.

Peccat ergo civitas, quando ea agit vel fieri
patitur, quae causa esse possunt ipsius ruinae;

atque tum ^[293] eandem eo sensu peccare
dicimus, quo philosophi vel medici naturam
peccare dicunt,
et hoc sensu dicere possumus, civitatem
peccare, quando contra rationis dictamen
aliquid agit.
Est enim civitas tum maxime sui juris, quando
ex dictamine rationis agit (per art. 7 praeced.
cap.); quatenus igitur contra rationem agit,
eatenus sibi deficit seu peccat.

Atque haec clarius intelligi poterunt, si
consideremus quod, cum dicimus
unumquemque posse de re, quae sui juris est,
statuere quicquid velit, haec potestas non sola
agentis potentia, sed etiam ipsius patientis
aptitudine definiri debet.

Si enim ex. gr. dico, me jure posse de hac
mensa quicquid velim facere, non hercle
intelligo, quod jus habeam efficiendi, ut haec
mensa herbam comedat.

Sic etiam, tametsi dicimus homines non sui sed
civitatis juris esse, non intelligimus, quod
homines naturam humanam amittant et aliam
induant,
atque adeo quod civitas jus habeat efficiendi, ut
homines volent,

Maar gewoonlijk wordt de vraag gesteld, of de
hoogste macht aan wetten gebonden is en
dientengevolge of hij kan zondigen.

Doch omdat de namen ‘wet’ en ‘zonde’
gewoonlijk niet alleen op de rechten van de
staat, maar ook betrekking hebben op de
gemeenschappelijke regels van alle natuurlijke
zaken en vooral van de rede, kunnen wij niet
absoluut zeggen, dat de staat aan geen wetten
gebonden is, of niet kan zondigen.

Want indien de staat door geen wetten of regels,
zonder welke de staat geen staat zou zijn,
gebonden was, dan zou de staat niet als een
natuurlijke zaak, maar als een hersenschim
moeten worden beschouwd.

Een staat zondigt dus, wanneer hij datgene doet
of laat geschieden, wat de oorzaak van zijn
ondergang zou kunnen zijn;

en dan zeggen wij, dat hij in die zin zondigt,
waarin filosofen of artsen zeggen, dat de natuur
zondigt,

en in deze zin kunnen wij zeggen, dat de staat
zondigt, wanneer hij iets tegen de eisen van de
rede doet.

Immers de staat is dan het meest rechtens
vanzichzelf, wanneer hij volgens de eis van de
rede handelt (volgens par 7 van het voorgaande
hoofdstuk); voorzover hij derhalve tegen de
rede handelt, in zoverre doet hij zichzelf tekort
of zondigt hij.

En dit kan duidelijker begrepen worden, indien
wij beschouwen dat, wanneer wij zeggen dat
een ieder over de zaak, die rechtens van hemzelf
is, kan stellen wat hij wil, deze macht niet
alleen door het vermogen van de handelende
persoon, maar ook door de geschiktheid van de
lijdende persoon moet worden bepaald.

*Immers indien ik bijv. zeg, dat ik rechtens van
deze tafel kan maken wat ik wil, versta ik
waarachtig daaronder niet, dat ik het recht heb
om te bewerkstelligen, dat deze tafel gras gaat
eten.*

*Zo ook, hoewel wij zeggen, dat de mensen niet
rechtens van zichzelf, maar van de staat zijn,
verstaan wij daar niet onder, dat mensen hun
menselijke natuur verliezen en een andere
natuur aannemen,
en evenmin dat de staat het recht heeft te
bewerkstelligen, dat mensen vliegen,*

vel, quod aequè impossibile est, ut homines cum honore adspiciant ea, quae risum movent vel nauseam;

sed quod quaedam circumstantiae occurrant, quibus positus ponitur subditorum erga civitatem reverentia et metus,

et quibus sublatis metus et reverentia et cum his civitas una tollitur.

Civitas itaque, ut sui juris sit, metus et reverentiae causas servare tenetur, alias civitas esse desinit.

Nam iis vel ei, qui imperium tenet, aequè impos|sibile ^{vb58} est, ebrium aut nudum cum scortis per plateas currere, histrionem agere, leges ab ipso latas aperte violare seu contemnere, et cum his majestatem servare, ac impossibile est simul esse et non esse;

subditos deinde trucidare, spoliare, virgines rapere, et similia, metum in indignationem et consequenter statum civilem in statum hostilitatis vertunt.

of wat even onmogelijk is, dat mensen met respect opzien naar wat lach of walging teweegbrengt.;

Maar wel dat bepaalde omstandigheden zich kunnen voordoen, waarbij vastgesteld is dat daarmee eerbied en vrees jegens de staat voorgesteld wordt

en wanneer zij opgeheven zijn, wordt de vrees en de eerbied, ja de éne staat opgeheven.

De staat is er dus, opdat zij rechtens van zichzelf is, eraan gehouden de zaken van vrees en eerbied in stand te houden, anders houdt hij op staat te zijn.

Want voor hen, die het gezag onderhouden is het even onmogelijk, dronken en naakt met hoeren over de straat te lopen, theater te spelen, de door hemzelf uitgevaardigde wetten te overtreden of te verachten en hiermee de waardigheid in stand te houden, als het onmogelijk is tegelijk te zijn en niet te zijn;

vervolgens doen het vermoorden, plunderen van onderdanen, het ontvoeren van meisjes en dergelijke de vrees verkeren in verontwaardiging en dientengevolge de burgerlijke staat in een staat van vijandschap.

III

Korte schets van de eeuwen na Spinoza

In de Tractatus Politicus is er de neiging om tot een alomvattende samenvatting te komen onder de noemer van ‘de natuur’. Die neiging van een alomvattende samenvatting kondigt als het ware de 18de eeuw aan, waarvan bijv. Leibniz (1646 - 1716) met zijn ‘monadenleer’ een karakteristieke gestalte is. Maar niet alleen Leibniz, ook het scepticisme van Hume en het rationalisme van Kant zijn typische gestalten uit de 18de eeuw, waarbij de hele werkelijkheid nog onder één noemer kon worden samengevat.

In de 19de eeuw komt de systematiek van die éne noemer als het ware in beweging. Aan talrijke ‘ontdekkingen’ van de 19de eeuw is dit te illustreren: de evolutieleer van Darwin, de theorie van de elektromagnetische velden van Maxwell (niet voor niets Angelsaksische ontdekkingen), aan het historisch idealisme van Hegel en het historisch materialisme van Marx (niet voor niets Duits-taligen).

Na de bewegelijkheid van de 19de eeuw komt toch eigenlijk in de 20ste eeuw de crisis: de twee wereldoorlogen, de teloorgang van de ideologieën als die van het marxisme, socialisme en de ‘christelijke zuil’. In de TTP is de crisis in drie gestalten al in de kern aanwezig is: 1. de religiekritiek, 2. de bijbelkritiek, 2 de ideologiekritiek.

Door de TTP waait echter een geest van ‘vrijheid’, die deze kritiek teweegbrengt. De kernvraag aan het begin van de 21ste eeuw lijkt mij te de vraag te zijn, of de vrijheid (vrije markt, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst, etc.) aanleiding is tot westerse arrogantie óf tot religiekritiek, bijbelkritiek en ideologiekritiek, waarmee Spinoza in de TTP aan het begin van de moderne tijd begonnen is en die aan het begin van de 21ste eeuw opnieuw onder woorden gebracht moet worden.